

טו

הדחת מנהיג שהורשע

- מבוא
 א. עבירות חמורות
 ב. עבירות שחייבים עליהם מלקות
 ג. עבירות קלות
 ד. חובה או רשות להדיחו
 1. בעבירה חמורה
 2. עבירה שיש בה מלקות
 סיכום

מבוא

כיצד יש להתייחס לנבחר ציבור שהורשע בדין? האם לאחר שהוא הורשע הוא יכול להמשיך בשורתו, או שהוא מודח ממנה? האם אופיה וחומריתה של העבירה משנה? האם סוג העונש שיוטל עליו משנה - עיר מקלט, מאסר, קנס, מלקות, נידוי וכד'? האם זו חובה להדיחו, או שעל אף העבירה שעבר, ניתן להשאירו בתפקידו?
 שאלות אלו תתבררנה על פי הסוגיות העוסקות במלך, ומתוכן נקיש ונלמד את ההלכה למציאות החברתית והדמוקרטית הנהוגה במדינת ישראל.¹

א. עבירות חמורות

במשנה במכות יג, א נאמר ביחס לרוצח בשגגה:

וחוזר לשררה שהיה בה, דברי ר' מאיר. ר' יהודה אומר, לא היה חוזר לשררה שהיה בה.

הרמב"ם בהל' רוצח ז, יד מכריע במחלוקת התנאים כר' יהודה:

רוצח ששב לעירו אחר מות הכהן הגדול, הרי הוא כשאר כל אדם... אף על פי שנתכפר אינו חוזר לשררה שהיה בה לעולם, אלא הרי הוא מורד מגדולתו כל ימיו, הואיל ובאה תקלה זו הגדולה על ידו.

כר' יהודה פוסקים גם רבנו חננאל, הריטב"א והמאירי במכות שם. וכן בשו"ת הריב"ש בסימן צד ובסימן רנא, המרדכי בבבא בתרא סימן תקלג, וכן הגר"א בשו"ע חשן משפט סי' קמט ס"ק סז. לעומתם כותב הרע"ב בפהמ"ש במכות שם, שאין הלכה כר' יהודה. בתוספות יום טוב שם מקשה עליו, שהרי כלל בדינו שבמחלוקת ר' יהודה ור' מאיר הלכה כר' יהודה (וכך אכן נימק הכסף משנה בהל' רוצח ז, יד את פסיקת הרמב"ם במחלוקת זו). גם מדברי ר' יהונתן מלוניל במכות שם (עמ' כא בהוצאת הרי פישל) משמע שפסק כר' מאיר, מאחר שהוא דן אך ורק בדברי ר' מאיר, ואין הוא מתייחס כלל לדברי ר' יהודה. כך פוסק גם הראנ"ח בשו"ת מים עמוקים ב סי' ע, ובדומה לכך כותב גם הפרי מגדים בשו"ע או"ח סי' קנג ס"ק מט, שמרש"י (לויקרא כה, מא) משמע שפסק כר' מאיר.

¹ לא ניכנס במאמר זה לשאלה מאיזה שלב מורד בעל שררה מתפקידו כשרצח - האם כשרצח, או רק לאחר שבאו עדים או רק לאחר שנשפט. עיין משאת משה לרב משה חברוני סנהדרין סי' טז. ע"ע בשו"ע או"ח סי' קנג (בסוף) ובנו"כ.

לאיזו שררה חוזר?

רש"י על המשנה שם (בד"ה חוזר) מסביר שמדובר בנשיא או ראש בית אב. כך גם כותב המאירי, ומוסיף: "או אחת משאר מיני השררות"². הרמב"ם בפירושו המשניות כותב ששררה היא מעלה וגדולה, אך לא מפרט מהי. וכך גם נוקט הרמב"ם שהוזכר לעיל בהל' רוצח ז, יד.

בשיח יצחק למכות שם לומד מדברי רש"י שנשיא הכוונה למלך, וזאת על פי הגמרא בהוריות י, א האומרת: "איזהו הנשיא? זה המלך" (וכן עיין ברש"י שבת קה, א ד"ה מלך - נשיא אלוקים אתה). גם הרמב"ם בספר המצוות ל"ת שטז מסביר שהשם "נשיא" בלשון המקרא כולל מלך אשר לו הממשלה, ואילו בלשון חכמים השם "נשיא" מכוון לשלטון התורה - נשיא ישראל הוא ראש הישיבה, כדוגמת ר' יהודה הנשיא, והסמכות השלטונית מכונה בשם "מלך"³.

בשו"ת הרדב"ז חלק ב סי' תשעב, נשאל מה דינו של מלך שרצח בשגגה, ומדוע דין זה אינו מפורש בפוסקים. הנחתו הראשונית היא, ששאלה זו יכולה להשאל אך ורק ביחס למלך מבית דוד שדן ודנים אותו, מפני שמלך ישראל אין דנים אותו (בשל מעשה שהיה עם ינאי - סנהדרין יח, א ויט, א). לפיו, מלך מבית דוד יש מקום להשוותו לכהן גדול שרצח בשגגה, שאינו יוצא משם לעולם (מכות יא, ב), וממילא אינו חוזר לשררתו. אך בהמשך הפסוק נאמר "ונס שמה רוצח" (במדבר לה, יא), ומלך בכלל זה. עם זאת, כותב הרדב"ז, יש מקום לפטור מלך שרצח בשגגה על פי הגמרא במכות י, א האומרת שהרב שגלה מגלין ישיבתו עימו מפני שכתוב "וחי" (דברים ד, מב) - צריך הוא להמשיך את אורחות חייו הרגילים, ועל כן אם המלך יגלה, נצטרך להגלות איתו את כל עבדיו, פרשיו, סוסיו, כל מרכבותיו וכל ישראל. כיון שהדבר לא מעשי, על אף שמצד הדין הוא צריך לגלות, אין הוא גולה. הכלי חמדה בפרשת משפטים מוכיח כדברי הרדב"ז שהמלך אינו גולה, אם כי מנימוקים אחרים.

על דברי הרדב"ז הללו כתב המנחת חינוך בקומץ המנחה מצווה תי אות כד (הוצאת מכון ירושלים) שאין דבריו נכונים, מפני שהצורך להגלות את הרב עם ישיבתו, זהו רק למצווה ולא לעיכובא. המנחת חינוך מציין לדברי הרמב"ם בהל' רוצח ז, יד, שם כותב הוא מפורש שבשל התקלה הגדולה אין הוא חוזר לשררתו, והוא מורד תיכף מתפקידו. כמו כן הוא מציין שמדברי רש"י במכות יג, א ניתן היה להבין שגם מלך בכלל מי שאינו חוזר לשררתו, אם כי אין הכרח.

מכאן שמלך הרוצח בשגגה מודח מיידית מתפקידו, ולא יוכל גם לשוב לתפקידו לעולם.

הריטב"א במכות שם מוסיף:

וכל שכן שאין ממנין בשום מינוי, למי שהרג במזיד.

ברור הוא שמלך הרוצח במזיד, בודאי שמודח מייד מתפקידו.

² בנושא זה עסק פרופ' נחום רקובר במספר מקומות: "מעמדו של עבריין שריצה עונשו", סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי, חוברת ה; "כללי אתיקה של עובדי ציבור", סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי, חוברת נז; "כשירות למשרה ציבורית לחוטא שריצה עונשו", מחניים (13), ירושלים התשנ"ה; בספר "שלטון החוק בישראל - כללי אתיקה של עובדי ציבור" עמ' 85-86; "מעמדו של כהן שחטא ושב", ספר רפאל לזכרו של ד"ר יצחק רפאל עמ' תק-תקכט. דבריו עוסקים בבעלי שררות שונים. אנו נתמקד אך ורק בדינם של מנהיגי ציבור של האומה כולה, כגון מלך ונשיא. ע"ע במאמרו של הרב נחמן הירשוביץ "חטא ונענש - החוזר למעמדו?" שמעתין מס' 139, עמ' 48-54.

³ הרמב"ם עקבי בדבריו בנושא זה. לעיתים אין הרמב"ם מפרש דבריו, וכשכותב נשיא הכוונה למלך וראש ישיבה במקומות מסויימים כן מפרש הרמב"ם דבריו וכותב במפורש למי מתכוון. עיין רמב"ם הל' סנהדרין א, ג; כו, א; הל' קידוש החודש ד, י"ב; הל' שגגות יב, ב; יג, א; טו, ו. עיין גם שו"ת הרמב"ם סי' רנ, ושו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם סי' ד, וברמב"ן לשמות כב, כז. ע"ע בשו"ת ציץ אליעזר יב, סי' סד.

ב. עבירה שחייבים עליה מלקות

בירושלמי סנהדרין פ"ב ה"א ובירושלמי הוריות פ"ג ה"א נאמר:

ריש לקיש אמר: נשיא שחטא מלקין אותו בבית דין של שלושה. מה מחזרין ליה? אמר ר' חגי, משה (לשון שבועה) אין מחזרין ליה, די קטל לון.

בדרך כלל, משמש התואר נשיא, הן לנשיא הסנהדרין והן למלך, וכדברי הרמב"ם בספר המצוות לא תעשה שטז. כך גם מבין את דברי הירושלמי הללו, שמדובר במלך, גם בשו"ת חתם סופר חו"מ סי' כב. לעומת זאת הרמב"ם בהל' סנהדרין יז, ט נקט בעניין זה רק לשון "ראש ישיבה", שהוא נשיא הסנהדרין:

ראש הישיבה שחטא מלקין אותו, ואין חוזר לשררתו, גם אינו חוזר להיות כאחד משאר סנהדרין, שמעלין בקודש ולא מורידין⁴.

כך גם עולה מתשובת הרמב"ם סי' תסב. אך למעשה לא ברור מה יסבור הרמב"ם באשר למלך שלקה. ייתכן שסובר שגם הוא מודח משררתו, אלא שלא פירט זאת כאן, וסמך על דבריו במקומות אחרים: הרמב"ם בהל' כלי המקדש ד, כ-כא, עוסק בדינים השייכים למינוי יורשים למלך, לכהן גדול, לכהן משוח מלחמה, ולמינויים נוספים. בסוף ההלכה כותב:

מעלין לשררה גדולה ממנה ואין מורידין אותו (שם הכוונה לכהן משוח מלחמה) לשררה שהוא למטה ממנה שמעלין בקדש ולא מורידין. ואין מורידין לעולם משררה שבקרב ישראל, אלא אם סרח.

הרמב"ם קורא לשררות אלו "שררה שבקרב ישראל". הגדרה זו המתיחסת גם למלך, מתאימה לדברי הרמב"ם בהל' מלכים א, ד:

אין ממנים מלך מקהל גרים... ולא למלכות בלבד, אלא לכל שררות שבישראל, לא שר צבא, לא שר חמישים או עשרה, ואין צריך לומר דיין או נשיא שלא יהיה אלא מישראל, שנאמר: "מקרב אחיך תשים עליך מלך" (דברים יז, טו). כל משימות שאתה משים לא יהיו אלא מקרב אחיך.

בהל' כלי המקדש ד, כב כותב הרמב"ם שכהן גדול שלקה חוזר לגדולתו, וזהו דין שונה מהמינויים והשררות שיש בעם ישראל. מקור הדין הוא בירושלמי סנהדרין פ"ב ה"א והוריות פ"ג ה"א הלומד מהפס': "כי נזר שמן משחת אלוקיו עליו אני ה'" (ויקרא כא, יב), ומכאן שקדושת כהן גדול נצחית. גם בהל' סנהדרין יז, ח-ט, שם עסק הרמב"ם בדין ראש הישיבה כמבואר לעיל, מצינו מבנה דומה להלכות שבהלכות כלי מקדש. בהלכה ט (הנזכרת לעיל) עוסק הרמב"ם בדין נשיא-ראש-ישיבה שלקה, ומבאר שאינו חוזר לשררתו, ובהלכה ח בדין כהן גדול שלקה, ושם דינו - שחוזר לשררתו. ומדוע המלך אינו מוזכר? ייתכן שהרמב"ם בהל' סנהדרין סמך על דבריו הכלליים בהל' כלי המקדש שם כתב שמורידין משררתו בעל שררה שסרח - כולל מלך - חוץ מכהן גדול, ואילו בהל' סנהדרין הדגיש הרמב"ם באופן מיוחד את דינו של ראש הישיבה - ראש הסנהדרין.

בשו"ת חתם סופר חו"מ ה סי' קסב מצטט את הרמב"ם כאילו כתוב שם "נשיא שלקה" (בעוד שבגירסתנו ברמב"ם כתוב "ראש ישיבה") - ואם כן לדבריו יתכן שהכוונה גם כאן היא למלך. מכל מקום המסקנה העולה היא, שמלך שסרח מודח משררתו גם לפי הרמב"ם.

⁴ בשו"ת חתם סופר או"ח סי' מא כותב שמלשונו של הרמב"ם שכתב "ראש ישיבה" ולא נשיא, משמע שהסברו של הכסף משנה הוא המכוון מפני שאין בכוחו וביכולתו של נשיא להתנקם בבית הדין שהלקה אותו, זהו גם הסברו של הרדב"ז בתשובה, כמופיע לעיל.

למסקנה דומה מגיע גם בשו"ת אבני נזר א"ח סי' שצא סעיף ד, אלא שהוא לומד זאת ממקור אחר בדברי הרמב"ם. הרמב"ם בהל' מלכים ג, ב-ד פוסק שאם מלך הוסיף לו אשה מעל המותר לו, וכן אם הרבה לו סוסים יותר מכדי מרכבתו, וכן אם הרבה כסף וזהב יותר מהצריך לו, על כל עבירה מאלו לוקה. הרמב"ם מציין זאת גם ברשימת כל חיובי המלכות בהל' סנהדרין יט, ד, קסו-קסח. הרדב"ז והכסף משנה בהל' מלכים ג, ג שם מעירים מדוע הרמב"ם לא פסק את דברי הגמרא בסנהדרין כא, ב שהפסוק "לא ירבה לו סוסים" (דברים יז, טז) בא ללמד שעובר בלא תעשה על כל סוס וסוס? ומתריך האבני נזר שממילא אין נפקא מינה בדבר מאחר שאם לקה פעם אחת, הוא מורד מממלכתו, כדברי הירושלמי בסנהדרין פ"ב ה"א והוריות פ"ג ה"א וכפסיקת הרמב"ם בהל' סנהדרין יז, ט. אם כי האבני נזר מציין שהרמב"ם שם כתב רק אם ראש ישיבה שלקה, ולא כתב נשיא, כלשון הירושלמי, על אף שנשיא כולל גם מלך וגם ראש הסנהדרין (ע"ע שו"ת אבני נזר אה"ע סי' שמח במה שדן בדברי הירושלמי).

יש להעיר, שלפי תירוצו יצא שהגמרא בסנהדרין כא, ב הסוברת שלוקה על כל סוס וסוס (לגירסת רש"י ותוס' שם ד"ה סוסים, וכן רבינו יונה שם), חולקת על דברי הירושלמי בסנהדרין ובהוריות, ולפי הבבלי גם אם לוקה אין הוא מורד משררתו. כך כתב בעלי תמר לירושלמי סנהדרין פ"ב ה"א עמ' קב. כמו כן נעיר, שהרמב"ם לא ציין בהל' מלכים ג, ב-ד שאם הרבה לו כסף, נשים וסוסים ולקה על כך, שהוא מורד משררתו.

הרב גרשון אריאלי בתורת המלך על הל' מלכים עמ' פד, מעיר על דברי האבני נזר, שעדין ייתכן שהמלך יהיה חייב הרבה מלקות כל זמן שהרבה סוסים ועדיין לא לקה בפועל. החיוב העקרוני על הרבה עבירות עומד במקומו כל זמן שלא לקה. אלא שלפי זה היה על הרמב"ם לכתוב ש"חייב על כל סוס וסוס", וכדברי הגמרא בסנהדרין שם.

אפשרות אחרת מעלה האבני נזר שם בסעיף ו, שגם אם המלך לקה והוא מורד משררתו, עדיין שם מלך עליו והוא מצווה בכל אותם איסורים. מקור דבריו הוא פסיקת הרמב"ם בהל' סנהדרין יז, ט, הכותב ביחס לראש הסנהדרין שאין הוא חוזר גם להיות אחד מחברי הסנהדרין מפני שמעלין בקודש ואין מורדין, משמע שעדיין שם קדושת ראש הסנהדרין עליו, על אף שאינו ראש הסנהדרין בפועל, והוא הדין למלך.

אפשר להביא ראיה לדברי האבני נזר הללו מהגמרא ביומא יג, א, האומרת שכהן גדול שמונה בעקבות פסול שאירע בכהן גדול אחר, איננו ממשיך בתפקידו כשאונסו של הכהן הגדול הראשון נגמר. הוא איננו מתפקד ככהן גדול משום איבה, ולא ככהן הדיוט מפני שמעלין בקודש ולא מורדין. גם הרמב"ם בהל' עבודת יום הכפורים א, ג פוסק: "עבר יום הכיפורים הרי הראשון חוזר לעבודתו והשני עובר, וכל מצוות כהונה גדולה עליו אלא שאינו עובד".

אלא שניתן לדחות זאת בטענה, ששם יש סיכוי שאותו כהן גם ישוב לעבודתו ככהן גדול, אם ימות הכהן הגדול הראשון, וכפסיקת הרמב"ם שם בהמשך ההלכה, זאת לעומת המקרה של נשיא או מלך שלקה, שאין שום דרך או אפשרות שהוא יחזור לתפקידו כראש הסנהדרין בגלל שחטא ולקה.

לעומת האמור לעיל, כתב בשו"ת ציץ אליעזר ח"ב סי' סד (ד"ה והנה גבי, וד"ה ואם כן) על פי הירושלמי בסנהדרין פ"ב ה"א והוריות פ"ג ה"א וכן ע"פ הרמב"ם בהל' סנהדרין יז, ט, שנשיא שלקה מועבר משררתו, אבל מלך אי אפשר להעבירו משררתו גם כשלקה. אך מהמקורות המצוינים לעיל עולה בבירור שהרמב"ם פוסק שגם מלך שלקה דינו כנשיא ומועבר משררתו.

בחידושי הרב חיים הירשנזון לירושלמי הוריות ח"ב אות קכב ואות קנח כתב, שאין מלקים כלל מלך. לא רק זאת, המלקים ייחשבו כמורדים במלכות. זו הסיבה שהרמב"ם לא כתב דין זה בהל' מלכים רק בהל' סנהדרין, וכתב שם "ראש הישיבה" במקום "נשיא", אם כי נשיא כולל בדרך כלל מלך. כשדנים מלך, דנים רק דיני נפשות ודיני ממונות, אך לא מלקות. האפשרות להלקות מלך, היא רק כשחטא וקם כל העם והסירו אותו ממלכותו, ואחר כך דנו אותו על מה שחטא כשהיה מלך. שאלת הירושלמי אם מחזירים אותו כוונתה אחרי שהסירו אותו טרם לקה. והתשובה שאחרי שלקה הרי הוא כאחיק. כאמור לעיל, מהרמב"ם בהל' סנהדרין יט, ד עולה, שמלך לוקה גם אם לא הסירו אותו לגמרי מתפקידו.

כיום אין לנו סנהדרין, ומאחר שאין עדה עדים והתראה, לא ניתן לענוש במלקות. במקרים כאלה יכול בית דין לענוש בהוראת שעה, או במשפטי המלך. אם מדובר על עבירה על חוקי המדינה, אזי מסיבה אחרת הוא מורד משררתו. מכל מקום, מלך שעבר עבירה שחייבים עליה מלקות מודח משררתו.

לגבי נשיא מדינת ישראל דהיום הציע הרי"א⁵ הרצוג (בתחוקה לישראל ע"פ התורה ג עמ' 27), שמראש יתנו שנתבטל מינוי הנשיא "אם יצא חייב על יסוד האשמה ידועה על פי תנאים קבועים". משמע אם כן שהדבר נתון לבחירה של העם.

ג. עבירות קלות

בגמרא במועד קטן יז, א נאמר:

אמר רב הונא: באושה התקינו: אב בית דין שסרח, אין מנדין אותו, אלא אומר לו "הכבד ושב בביתך" (מ"ב יד, י). חזר וסרח מנדין אותו מפני חילול השם. ופליגא דריש לקיש, דאמר ריש לקיש תלמיד חכם שסרח אין מנדין אותו בפרהסיא, שנאמר "וכשלת היום וכשל גם נביא עמך לילה" (הושע ד, ה) - כסהו כלילה.

ריש לקיש חולק רק במקרה שחזר וסרח, אך מסכים שביחס לפעם הראשונה שסרח אין מנדין אותו ואומרים לו הכבד ושב בביתך. רש"י (ד"ה הכבד) מפרש: "אומרים לו עשה עצמך כאדם שכבד עליו ראשו, ושב בביתך... לשון אחר: הכבד - התכבד. כבודך שתשב בביתך". בירושלמי מועד קטן פ"ג ה"א מנוסחת תקנת אושא בצורה שונה במעט:

ר' יעקב בר אבבי בשם רב ששת נמנו באושא שלא לנדות זקן. ואתייה כיי דאמר ר' שמואל בשם ר' אבהו זקן שאירע בו דבר, אין מורידין אותו מגדולתו אלא אומרים לו הכבד ושב בביתך⁵.

מכאן שבעבירות שאין עליהם מלקות אלא שסרח, אין מנדין אותו ואין מורידין אותו מגדולתו אלא יושב בביתו.

הרמב"ם בהל' תלמוד תורה ז, א, הרחיב דין זה גם לגבי נשיא:

⁵ כדברי הירושלמי פסק בהגהות אשר"י למועד קטן ג סי' טז. בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' רכ כתב ש"אין מעבירין אותו מגדולתו" זה דווקא במקום שאין לחשוש שיצא מזה מכשול, אבל במידה ויהיה בדבר מכשול, מורד מגדולתו. כך גם נפסק בטור ובשולחן ערוך יו"ד סי' שלד סעיף מב. תשובת הרמב"ם בסי' קיא מופיעה גם בתשובת הרדב"ז סי' ב אלפים עח ומצוטטת גם בשערי תשובה בשו"ע או"ח סי' נג ס"ק לא. מהתשובה המצוטטת עולה שגם אם עבר עבירה בפרהסיא אין הוא מורד משררתו אם עשה תשובה וקיבל עליו מה שהוא חייב בדין. בהשוואת הציטוט למקור עולה שאם עבר עבירה בפרהסיא מורד משררתו. אם יצא עליו רק ריגון, ואפילו אח"כ התקיימה העדות, אז אם עשה תשובה אינו מורד. אבל בפרהסיא מורד.

חכם זקן בחכמה, וכן נשיא או אב בית דין שסרח אין מנדין אותו בפרהסיא לעולם, אלא אם כן עשה כירבעם בן נבט וחבריו. אבל כשחטא שאר חטאות מלקין אותו בצנעא שנאמר וכשלת היום וכשל גם נביא עמך לילה, אף על פי שכשל כסוהו כלילה, ואומרים לו הכבד ושב בביתך.

כאמור, הרמב"ם בסהמ"צ ל"ת שטז כותב שבלשון המקרא נשיא זה מלך, ובלשון חכמים זהו נשיא הסנהדרין. בגמ' במועד קטן בבבלי ובירושלמי, לא מופיע כלל נשיא, והרמב"ם הוא זה שהרחיב את דין הגמרא גם על נשיא. לפי זה נראה שההלכה העוסקת בנשיא מתייחסת גם למלך, ולא רק לראש הסנהדרין. כך כותב גם הנצי"ב בהעמק שאלה פרשת מקץ שאילתא ל אות א על פי דברי הגמרא במועד קטן, שאין מנדין זקן "וכל שכן נשיא, וכל שכן מלך". הוא מוכיח זאת מכך שהסנהדרין לא נידו את דוד מייד לאחר חטאו במעשה עם בת שבע ואוריה, אלא רק לאחר בריחתו מאבשלום, שאז דינו כהדיוט (כדברי הירושלמי בראש השנה פ"א ה"א), וזאת מפני שאין גוזרים עונש נידוי על מלך. הטעם לכך שמלקים נשיא שסרח, אך אין מנדים אותו, מסביר הנצי"ב שם "שאיין איסור הכאה מפורש בזקן ונשיא יותר מכל איש ישראל, מה שאין כן נידוי".

גם מסופה של ההלכה בדברי הרמב"ם נראה שדין זה אמור גם כלפי מלך. הרמב"ם מסיים: "אלא אם כן עשה כירבעם בן נבט" - וירבעם הלא היה מלך. מקור דין זה הוא בירושלמי מועד קטן פ"ג ה"א: "שמעתי שאין מנדין זקן אלא אם כן עשה כירבעם בן נבט וחבריו". ייתכן בהחלט שמעשי ירבעם מובאים כאן רק כדוגמא, ואין הרמב"ם מתכוון להדגיש דווקא את עניינו של מלך.

בשול"ת אבני נזר יר"ד סי' שיב אות טו-כט ובסי' שיג אות כא כותב, שאם אין רוב ישראל מרוצים ממלך שנמשח - אין הוא מלך. בהערות המגיה שם, כותב בנו, בעל השם משמואל, שאחרי שמשחו מלך אי אפשר להדיח אותו "זולת כשסרח". בהמשך שם כותב: "ובסרח, לכולי עלמא מורידין אותו". אמנם אין הוא מציין שם את המקורות לדינו, ולכן קשה להכריע אם הוא מתכוון אף לעבירות קלות, או שכוונתו לעבירות חמורות יותר שלוקים עליהן.

מכל מקום בעבירות קלות אין מנדים אותו בפרהסיא, מלקים אותו בצנעא, ואין הוא מודח משררתו. ועדיין צריך לברר באילו מקרים יודח לאחר שלקה (וכפי שהסקנו בפרק הקודם, על פי הרמב"ם בהל' סנהדרין יז, ט), ובאילו מקרים הוא ילקה בצנעא, אך לא יודח משררתו?

בשול"ת חתם סופר חו"מ חלק ה סי' קסב כותב, שאם עבר על לאו בעדים ובהתראה אזי הוא לוקה ומורד משררתו, וזוהי כוונת הרמב"ם בהל' סנהדרין יז, ט. במקרה שהוא סרח ועבירתו נעשתה בצנעא וללא עדים והתראה, אזי הוא גם לוקה בצנעא, אך אין הוא מורד משררתו. זוהי כוונת הרמב"ם בהל' תלמוד תורה ז, א. לדברי החתם סופר הללו מסכים גם בשול"ת מהרש"ם חלק ב סי' נו. באופן זה ניתן גם להסביר את דברי הריטב"א במכות יג, א. הריטב"א שם כותב שמחלוקת ר' יהודה ור' מאיר שם בענין חזרה לשררה היא רק ביחס לרוצח בשגגה ולמקרה שמכר עצמו לעבד עברי, "שהם דברים חמורים ומאוסים מאוד. אבל בשאר עבירות דעלמא, כל שחזר בתשובה שלימה, אפילו לכתחילה ממנין אותו לכל הראוי לו, ואין צריך לומר שחוזר למה שהוחזק הוא או אבותיו".

הריטב"א איננו מתייחס לירושלמי בסנהדרין פ"ב ה"א ובהוריות פ"ג ה"א, באשר לדין נשיא שחטא ולקה שאינו חוזר לשררתו. צריך לומר שהריטב"א מתכוון לעבירות שעשה בצנעא שאז הוא יושב בביתו, ואם עשה תשובה שלמה יכול לחזור לשררתו. אך אם עבר עבירות בפרהסיא, וכנראה שחלק מהפרהסיא הוא העובדה שהתרו בו עדים, אזי לאחר שלקה אינו חוזר לשררתו. באותו

אופן יש להסביר גם את כוונת הפרי מגדים בשו"ע או"ח סי' קנג ס"ק מט, המדקדק מדברי הרמב"ם שדווקא כשרצח אינו חוזר, "הא שאר עבירות אפשר דחוזר". נראה שכוונתו לשאר עבירות שאין בהם מלקות, כדי שדבריו לא יסתרו את הירושלמי בסנהדרין פ"ב ה"א והוריות פ"ג ה"א והרמב"ם בסנהדרין יז, ט. המאירי במכות יג, א רומז אף הוא שבשאר עבירות חוץ מרצח בשגגה הדין הוא אחר, אך לא כתב במה דינו אחר. אפשרות אחרת להסביר היא, שהוא מורד משררתו אם עושה את האיסורים הללו לעיתים קרובות, אך אם מעד פעם אחת חוזר לשררתו. כך כתב בחקרי לב או"ח חלק ב סי' קכד ובערוך השולחן העתיד סימן כג אות יט.

ד. ההדחה - חובה או רשות?

ועדיין נותר לברר: באותם מקרים שפירטנו לעיל, שבהם מנהיג עבר עבירה ואמור להיות מועבר מתפקידו - האם זו חובה להדיחו, או שמא אם העם מעוניין בו למרות העבירות שעבר ושעליהם נענש, אזי הוא יכול להישאר ולהמשיך בתפקידו?

1. בעבירה חמורה

ביחס לרוצח בשגגה, ביררנו לעיל שלרוב הפוסקים ההלכה היא כר' יהודה במשנה במכות יג, א "שלא היה חוזר לשררה שהיה בה". אך יש להבין: האם כוונת דברי ר' יהודה היא שיש איסור להשיב בעל שררה שרצח בשגגה לתפקידו, או שכוונתו לומר שאין הציבור חייב לקבלו, אך אם הציבור מעוניין בו, אזי אפשר לקבלו? שאלה זו מעורר העינים למשפט במכות יג, א, ומציין שאפשרות כזו, שהציבור יקבל על עצמו רוצח כמנהיג, קיימת בזמן שהוא נמצא בעיר המקלט, והיא מופיעה באותה משנה במכות יב, ב ובמשנה בשביעית פ"י מ"ח, ונפסקה ברמב"ם בהל' רוצח ז, ז:

רוצח שגלה לעיר מקלטו ורצו אנשי העיר לכבדו, יאמר להם רוצח אני, אמרו לו אף על פי כן, יקבל מהם שנאמר: "וזוה דבר הרוצח" (דברים יט, ד).⁶

ואולם משיוצא מעיר המקלט, אינו יכול לחזור לשררתו, ונראה שכך יהיה אף אם הציבור רוצה בו, וזאת בשל חומרת העבירה שעבר. הריטב"א במכות יג, א כותב: "שאף ר' יהודה לא נחלק אלא בשפיכות דמים או בנמכר לעבד שהם דברים חמורים ומאוסים מאוד". כך כתב גם המרדכי בבבא בתרא סי' תקלג: "אינו חוזר לשררת אבותיו... דווקא התם שעשה עבירה שהרג שוגג או עבד עברי שמכר עצמו או נמכר בגניבתו".⁷ דברים דומים באשר לעבד עברי שהשתחרר, כותב המאירי במכות יג, א: "ועבד עברי שיצא מעבדותו, אף הוא אינו חוזר לשררה שהיה בה הואיל ומשלה בו

⁶ הרא"ה קוק בעין איה לשביעית (ברכות ח"ב עמ' 404), מסביר את הצד הרעיוני שבהלכה זו. לפיו, אפילו מי שנכשל בחטא גדול ועצום, כתוצאה ממה שהשפיעה עליו הסביבה והחברה, עליו לשוב לסדר חיים בו הוא יתרום באופן חיובי לחברה, "שזה המעמד יביאהו לחשוב חשבון נפשו ליישר דרכיו ולתקן מעשיו, וחלילה לחוטא שכבר דרכו נתעוותה להשליך עצמו בתוך שאון החיים החיצונים, שאז עלול הוא להיות עדי אובד וינהום באחריתו". לכן בתחילה כשמציעים לו יסרב, כי בכל זאת באה תקלה חמורה על ידו, אך כשאמרו לו "אף על פי כן", יקבל, וזה יועיל לו להדריך עצמו להיות פונה תמיד אל הצדק והיושר, ותשובה זו תביא את האדם למעלה רוממה, אהבת ה' ודרכיו.

⁷ דברי המרדכי מוזכרים במגן אברהם או"ח סי' קנג ס"ק מט, ובמחצית השקל שם הסיק שכל מי שעבר עבירה אינו חוזר לשררתו. שם מדובר באדם שהיה רגיל לעשות מצוה כמו גלילה. עיי"ש בגר"א. המשנה ברורה שם ס"ק קטו מביא את דברי המגן אברהם ומציין שהאליה רבה הסתפק אם דווקא רוצח אינו חוזר לשררתו, ומפנה לדברי הריטב"א דלעיל. מכל מקום אם דברי המרדכי והריטב"א משמשים מקור לכך שבעל תפקיד או שררה אינו ממשיך או חוזר לשררתו, ושם מדובר אף על שררה פשוטה כמו גולל קבוע בספר התורה של ביהכ"ס, אזי נראה שמנהיג לאומי כמו מלך או נשיא לא יוכל להמשיך בשררתו אם עבר עבירה.

הדיוטות כזו⁸. נראה שהעבירה שעבר, היא כל כך חמורה, ולכן בשום מצב, לא יוכלו להחזירו, גם אם הציבור ירצה בו. האיסור הוא עקרוני (אובייקטיבי), ולא תלוי ברצון הציבור. (סובייקטיבי). אך בערוך לנר שם בד"ה "למה שהחזיקו אבותיו", מסביר שכוונת דברי ר' יהודה שהוא אינו יכול לתבוע שיחזירוהו לתפקידו, אך אם הקהל רוצים למנותו מחדש הם יכולים. הנימוק לכך הוא, שחזרה לשררה שהחזיקו בו אבותיו אסורה מפני שאיסור זה נלמד מפסוק, וכפי שמופיע בבריתא בגמרא, אך בשררה שהוא עצמו החזיק בה, ושלא באה לו מאבותיו ועל כן לגביה אין פסוק, יכול לחזור לתפקידו אם מעוניינים בו. ובערוך לנר במכות י, ב ד"ה "ולא שהשווה", רוצה לטעון שאף לשררת אבותיו חוזר אם הם מעוניינים בו. ניתן לדחות את דברי הערוך לנר ולומר, שחומרת המעשה כה גדולה, שאין זה משנה אם מדובר על חזרה לשררה שבאה לו מירשת אבותיו, או לשררה שלו. הפסוק אכן מדבר על שררה של אבותיו, אך היא באה ללמד על השררות האחרות גם כן, וזאת בשל השלילה הגדולה שבמעשה הרצח. כך גם משמע מדברי הרמב"ם בהל' רוצח ז, יד שכתב:

אף על פי שנתכפר, אינו חוזר לשררה שהיה בה לעולם, אלא הרי הוא מורד מגדולתו כל ימיו, הואיל ובאה תקלה זו הגדולה על ידו.

כך כותב המאירי למכות יג, א, והעינים למשפט שם. מדבריהם משמע שגם לכל שררה שהיא, לאו דווקא זו שהיתה לו מקודם, אין הוא יכול לשוב, וזאת בשל חומרת המעשה של רצח בשגגה. אם כי הצפנת פענח במכות כאן כותב, שאפשר למנותו למינוי חדש.

מכאן נוכל להסיק שגם בזמן הזה, על אף שרוצחים בשגגה אינם גולים לעיר מקלט מפני שאין כיום ערי מקלט⁹, ועונשם הוא אחר, כגון ישיבה בבית סוהר, מכל מקום כל בעלי השררה לא יוכלו להמשיך או לחזור לתפקידם בשל חומרת המעשה. אין סיבת אי חזרתם לתפקידם, בשל שהותם בעיר המקלט, אלא בשל "התקלה הגדולה שבאה על ידם"¹⁰. חומרת עוון שפיקות דמים מנוסחת ברמב"ם בהל' רוצח ד, ט:

שאף על פי שיש עוונות חמורין משפיקות דמים אין בהן השחתת ישובי עולם כשפיקות דמים... שפיקות דמים מעבירות שבינו לחברו, וכל מי שיש בידו עוון זה הרי הוא רשע גמור, ואין כל המצוות שעשה כל ימיו שקולין כנגד עוון זה ולא יצילו אותו מן הדין שנאמר: "אדם עשוק בדם נפש" (משלי כח, יז).

2. עבירה שיש בה מלקות

באשר למלך שעבר עבירה קלה יותר שיש עליה מלקות, האפשרות שהוא יחזור או ימשיך בשררתו במידה והציבור רוצה בכך, תלויה לכאורה בשאלה מה טעמה של הרחקתו. ושלושה טעמים נאמרו

⁸ המאירי כותב, שסיבת אי חזרתו לתפקיד של מי שהיה עבד עברי היא בשל העובדה "שמשלה בו הדיוטות כזו". יש להסביר כוונתו שעצם מכירתו לעבד, בשל מעשיו או על ידו או על ידי בית הדין, היא זו שמראה על "הדיוטות שכזו" ופחות חשובה העובדה שמעמדו היה עבד למשך מספר שנים. אמנם היה מקום לפסול אותו לשררה בשל העובדה שהיה עבד, והציבור יזלזלו בו בשל כך (כפי שנראה לקמן לגבי בעל שררה שלקה), אך המפרשים לא הזכירו טעם זה. על פי הסבר זה בדברי המאירי סרה קושית הרב גרשון אריאלי בתורת המלך על הל' מלכים עמ' יט.

⁹ על חידוש ערי המקלט בזמן הזה עיין הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, "ממלכת כהנים וגוי קדוש", עמ' 263-275; הרב יוסף כרמל, שם עולם (הוצאת ישיבת קרית ארבע), עמ' 179-171. ביחס לביטולן של ערי מקלט בימות המשיח עיין בשל"ה בית דוד דף יז ע"ב (בהוצאת מרכז לחינוך תורני), הכותב שיבנו ערי מקלט רק בתקופה הראשונה של ימות המשיח, ואח"כ "שתתגבר הדעה בישראל לא יצטרכו ערי מקלט".

¹⁰ ברוח זו פסק גם הרא"ה הרצוג בתגובתו להצעת חוקה לישראל (תחוקה לישראל עפ"י התורה ג עמ' 26, ועי"ש עמ' 13), והרב בצמ"ח עוזיאל בספר חוקה לישראל דת ומדינה מאת ד"ר זרח ורהפטיג עמ' 476.

בדבר (טעמים אלה נאמרו בעיקרם על ראש ישיבה שחטא ולקה, שהרי זה מקורו של הירושלמי והרמב"ם):

א. הפני משה וקרבת העדה בירושלמי סנהדרין פ"ב ה"א ובירושלמי הוריות פ"ג ה"א כתבו, שיש חשש שאם הנשיא יחזור לשררתו הוא יתנקם בבית הדין שהלקו אותו, ויהרוג אותם, ולכן אין מחזירין אותו לשררתו. האפשרות של נקמה אמנם נכונה רק אם יש ביכולתו לנקום, אך ייתכן שהכוונה היא שיווצר מתח לא רצוי בין הרשות השלטונית לבין הרשות השופטת, וכיון שכך לא רצוי שמנהיג שהורשע ימשיך או יחזור לשררתו. וכן כתבו הרדב"ז על הרמב"ם הל' סנהדרין יז, ט, וש"ת הרלב"ח סימן קמז.

ב. בש"ת הרדב"ז סי' ב'ע"ח כותב על דברי הרמב"ם הללו "ראש הישיבה, שהוא במקום משה רבינו והוא הנשיא למעלה מהסנהדרין, אינו חוזר לשררתו, ונראה לי שהטעם הוא מפני שכל חטאות הנשיא חשבינן להו כאילו עבר בפרהסיא, ואיכא חילול השם טובא, ולפיכך אין מחזירין אותו לשררתו... ותו, כיוון שהוא עומד במקום משה רבינו להישיר את העם, וכתב: "התקוששו וקושו" (צפניה ב, א) - קשט עצמך תחילה ואחר כך קשט אחרים (סנהדרין יח, א)". הכסף משנה (בהסברו הראשון לרמב"ם שם יז, ח) מסביר אף הוא שזהו איסור חמור להחזיר כל בעל שררה שלקה, כנראה בשל חילול השם שיש בעובדה שהנשיא לקה. ובאופן עקרוני היינו צריכים להרגו, אך מאחר שאין בכח הדיינים להרוג על עבירה שחייבים עליה רק מלקות, אין אנו עושים זאת.

ג. הסבר נוסף כותב הכסף משנה שם, שיש חשש שאנשים יזלזלו בנשיא שלקה, והחזרתו במצב כזה נחשבת כאילו הורגים אותו, ולכן לא מחזירים אותו. בש"ת חתם סופר חלק ה ח"מ סי' כב מזכיר את טעמו זה של הכסף משנה, ומזכיר גם את פירוש הפני משה (לעיל טעם א)¹¹. לפי החתם סופר ההבדל בין הפירושים נעוץ בהבנת הירושלמי - אם נשיא זהו מלך, הרי מתקבל על הדעת כפירוש הפני משה - שמא יתנקם בהם, ואם נשיא זהו ראש הישיבה, אזי מתקבל על הדעת טעמו של הכסף משנה - שמא יזלזלו בו. בש"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' רכ מציינ אף הוא שהטעם הוא כדברי הכסף משנה "שלא ינהגו בו כבוד. ובודאי אין הטעם משום דנלקה, אלא משום שחטא ועבר עבירה בפרהסיא, שידעו בו רבים והתחרו בו"¹².

לפנינו אם כן שלושה הסברים: א. מתח שיווצר בין הרשות השולטת לרשות השופטת. ב. חילול השם. ג. חשש לזלזול במנהיג על ידי הציבור.

בין שלושת ההסברים ישנה נפקא מינה בשאלה, מה יהיה אם הציבור מעוניין באותו נשיא או בעל שררה אף על פי שהוא עבר עבירה ולקה עליה. לפי הנימוקים שיש בדבר חילול השם כלפי שמיא, וכן החשש שיווצר מתח בין הרשויות - הוא לא יוכל לחזור חזרה לתפקידו בשום מקרה. ואילו לפי הנימוק שיש חשש שבני אדם יזלזלו בו, נימוק זה אינו שייך אם הם מעוניינים בו בכל זאת, מפני שרצונם בו אומר שאין הם מזלזלים בו. אך יש מקום לדון גם בטעם זה, וייתכן שאין למנות מי שהעם מזלזלים בו בשל מעשיו, על אף שהם מעוניינים בו כמלך.

בגמ' בקידושין פב, א נאמר:

¹¹ בש"ת חתם סופר חלק ו סי' מט (בסוף), דן באדם שסידר חופה וקידושין לאדם עם אשת אחי אביו, וכותב ש"ראוי יותר לפוסלו מכל דבר הנוגע לדת ישראל ולהנהיג ציבור, ואם יעשה תשובה, קשה תשובתו ומכל מקום אין דוחים אותו". אך פרנס וממונה על הציבור לא יהיה, כדאיתא בבבא בתרא טו, ב ששפטו את שופטיהם, אומר לו טול קיסם מבין שיניך אומר לו טול קורה מבין עיניך (עיין רש"י שם). גם מתשובה זו משמע שהנימוק הוא החשש שהציבור יזלזל בממונה או בפרנס. ע"ע בעלי תמר לירושלמי הוריות פ"ג ה"א עמ' שג.

¹² בהסבר הירושלמי עסק גם הרב חיים הירשנזון לירושלמי הוריות אות קכג ואות קסה; הרב עזריאל חזקיהו וואלק, ש"ת שערי טוהר, חלק ח (עמ' רכז-רכח).

תנו רבנן: כל שעסקיו עם הנשים סורו רע, כגון הצורפים והבריקים (רש"י - סורק בגדים לנשים) והנקורות (רש"י - מנקרי ריחים) והרוכלין והגרדיים והספרים והכובסים והגרע (רש"י - מקיז דם) והבלן והבורסקי. אין מעמידים מהם מלך ולא כהן גדול, מאי טעמא? לא משום דפסלי, אלא משום דזיל אומנותיהו.

וכך מנסח זאת הרמב"ם בהלכות מלכים א, ו:

ואין מעמידין מלך ולא כהן גדול, לא קצב, ולא ספר, ולא בלן, ולא בורסי, לא מפני שהם פסולין, אלא הואיל ואומנותן נקלה, העם מזלזלין בהן לעולם. ומשעשה במלאכה מאלו יום אחד, נפסל.

כך כתב גם בחינוך מצווה תצח, והמנחת חינוך שם מציין שאלו הם פסולי דרבנן לא מהתורה. כך גם בקרית ספר בהל' מלכים. בתנא דבי אליהו זוטא פרק טו כתב שלא מעמידין אחד מבעלי אומניות אלו "גם לנשיא ולכל דבר שיש בו שררה על הציבור". ועל פי זה הרמב"ם אמנם פסק על פי נוסח הגמרא בקידושין שדין זה מתייחס למלך וכהן גדול, אך נראה שאותן עקרונות יחולו גם על שררות אחרות.

הכסף משנה שם דן בשאלה מדוע הרמב"ם לא הזכיר את כל הדוגמאות שבברייתא, ואומר שהרשומים בברייתא עד הגרדיים אלו הם שסורם רע, ומספרים ואילך עליהם אומרת הבריתא שאין ממנים מהם מלך וכהן גדול, בשל העובדה שהעם מזלזל בהם. מכל מקום מכאן נראה, שכל אדם שהציבור מזלזל בו בשל אומנתו או מסיבה אחרת, איננו יכול לשמש כמלך וכהן גדול.

בשו"ת הרשב"ץ חלק א סי' טז כותב: "הכל לפי המקומות, שיש מקומות שאומנות הגרדי היא משובחת", ומוכיח זאת ממספר מקורות. כמו כן כותב: "אם בעל אותה אומנות הולך בדרך טובים, כל שכן שראוי לכבדו ולשבחו, אפילו במקומות שהאומנות ההיא, היא מנוולת כירושלים (על פי הגמרא בשבת טו, א ורש"י ד"ה "שני גרדיים"), והוסיף זכות והוד והדר לעצמו, שאומנותו אומנות מרגלת בעלה לדרך רעה, והוא הולך בדרך טובים וארחות צדיקים ישמור". מדבריו נלמד שהזלזול הוא דבר משתנה ויחסי, ואף אדם שבעיקרון יש לזלזל בו בשל מעשיו או אומנתו, אך הציבור איננו מזלזל בו, יכול להתמנות למלך וכהן גדול.

אך נראה שדבריו אינם עולים בקנה אחד עם הרמב"ם, מפני שביחס לאותם בעלי אומנות הדגיש הרמב"ם ש"העם מזלזלין בהם לעולם", ומשמע שזהו דבר שאינו יכול להשתנות, משום שקשה כנראה לציבור שלא לזכור את מעמדו הקודם, כאומן במלאכות בזויות אלו, וכנראה שהרמב"ם מעריך שבכל מקום מלאכות אלו מזולזלות.

ייתכן שבמקרה דנן, שאין מדובר על אומנות מסוימת, אלא זלזול בשל עבירה שעבר ולקה עליה, אם יוכח שהעם מעוניין בו כמנהיג ולא יזלזל בו, ייתכן וגם לרמב"ם יהיה אפשר למנותו למלך.

כיום אין דנים כלל לעונש מלקות את מי שעבר עבירה שחייבים עליהם מלקות, וכן אין דנים את ראשי השלטון כיום - ראש ממשלה, שרים חכ"ם וכדו' בדין תורה כאשר הם עוברים עבירה כלשהי, ואפילו לא בעניינים פליליים. על אף זאת, כיוון שקיימת מערכת שיפוטית הדנה נבחר ציבור על עבירות פליליות ואזרחיות לאחר שהוסרה חסינותם, הם יוכלו להעמיד עצמם לבחירה מחודשת, לאחר שריצו או מילאו את עונשם, ואם הם ייבחרו זהו הסימן שהעם מעוניין בהם.

סיכום

א. מנהיג ציבור שעבר עבירות חמורות מאוד, כמו רצח בשגגה, ובודאי אם רצח במזיד, או עבירות חמורות אחרות כמו גניבה - מודח משררתו, ואין הוא חוזר לשררתו, ואין מתמנה לשררה אחרת כל ימיו, גם אם הציבור יהיה מעוניינים בו. זאת בשל התקלה החמורה שבאה על ידו.

ב. מנהיג ציבור שעבר עבירה שלוקים עליה, מודח משררתו. לפי חלק מהפירושים הוא יוכל להעמיד עצמו לבחירה מחודשת, ואם יבחרו בו יהיה מינויו תקף.

ג. מנהיג ציבור שסרח ועבר עבירות קלות שאין לוקים עליהם, מנדין אותו אם עשה מעשים חמורים, ומלקים אותו בצנעא, ולאחר מכן ממשיך בשררתו. אם בחזרתו לתפקיד יהיה מכשול לציבור אין מחזירים אותו.

ד. מנהיגי ציבור כיום - נשיא, ראש ממשלה, חברי ממשלה וחכ"ם אינם נידונים במשפט התורה, אך הם נידונים במערכת המשפט הכללית לאחר שהוסרה חסינותם. אם עברו עבירות חמורות (כמופיע בסעיף א') לא יוכלו לשוב לשררתם או לשררה אחרת. עבירות אחרות בתחום הפלילי או האזרחי, אין למנוע מהם להעמיד את עצמם שוב לבחירה, ואם העם ירצה בהם, יוכלו להיבחר מחדש.